

**ЕКОЛОГО-ГУМАНІСТИЧНА КУЛЬТУРА ЛЮДИНИ —
ПРІОРИТЕТНА ЦІННІСТЬ СУСПІЛЬСТВА**

Виникнення уваги світової громадськості до екології як об'єкта пізнання пов'язують з наслідками промислової революції. Хоча відомо, що ембріони екологічних проблем відносяться до тривалого етапу переходу людства від споживацького господарства до промислового, від передісторії до цивілізації. Вже перший виробничий досвід з розширення орних земель через випалювання рослин і вирубки ліса породив сумні наслідки у вигляді нинішніх пустель, дисбалансу у взаєминах фауни й флори. Перехід від загарблення територій і зміни їх ландшафту до викачування природних ресурсів в епоху індустріалізації загострив екологічну кризу. Але люди цього не помітили, бо «дармові» ресурси забезпечували науково-технічний прогрес, який створював суспільну ілюзію безмежної могутності людини у підкоренні природи. На рівні підсвідомості природа сприймалася за статусом раба.

Безтурботне обоження науково-технічного прогресу, безумовне панування величчя техноцентризму врешті-решт змусило наукову, освітню і навіть політичну еліту більш-менш об'єктивно усвідомити реальність і збагнути, що передісторія (дикунство, варварство) має всі шанси до повернення.

Прихильники екологічного мислення попереджали, що ресурси планети обмежені й виробничі сили не в змозі розвиватися попередніми темпами, що потрібно відмовлення від експансіонізму, а також створення альтернативної техніки, технології та науки, формування альтернативної культури. Слід відмовитися від обоження традиційних цінностей (успіх, прибуток, кар'єра) і моделей поведінки (зверхність, байдужість до природи). Необхідно зупинення невтримної індустріалізації, урбанізації, технократичного раціоналізму [22, с. 391].

Виникнення екології як відокремленого об'єкта дослідження пов'язано з ім'ям німецького вченого-дарвініста Ернста Геккеля (1834–1919), який надав йому статус загальної науки про відношення організмів до навколишнього середовища, яке розуміється умовами існування. Рослини і тварини, уважав він, не існують ізольовано [18; 2; 3; 5–7; 14; 17; 20–21; 24–26].

У 1925 р. у Парижі відбулася зустріч великих вчених Е. Леруа, П. де Шардена і В. Вернадського, на якій обговорювалися можливості використання інтелектуальних ресурсів земель для розв'язання проблем екосистеми. Так була започаткована нова наукова концепція, назву якій (ноосфера) запропонував Леруа. Але справжнім її розробником вважається Володимир Іванович Вернадський. Про що свідчать його праці «Біогеохімічні нариси», «Біосфера», «Роздуми натураліста», «Наукова думка як планетарне явище» та ін.

Поштовхом для створення ноосферної теорії стала праця французького філософа А. Бергсона «Творча революція» (квінтесенцією якої є поняття «життєвий порив» як принцип творчого впливу на неорганізовану матерію, за результатами чого створюється й розвивається уся сукупність життєвих форм), а також теорія антропокосмізму Вернадського, та його ж відкриття нової біогеохімічної енергії.

У ХХ столітті розробляється не тільки парадигма загальної екології, а й її гілки, щільно до соціальної екології. Екосистема або біогеоценоз, як діалектична єдність біотипів (сукупність факторів неживої природи) та біоценоз (комплекс організмів живої природи) визначаються Т. Работновим *об'єктом* екології [13, с. 41].

До свідомості суспільства доводиться сутність таких понять, як «екосистема» (А. Тенслі – 1935 р.), біогеоценоз (В. Сукачев – 1946 р.) та інші. В. Сукачев своїм вченням про біогеоценоз запевнював суспільство в тому, що небезпечно порушувати природний баланс сукупності однорідних природних явищ на певній ланці Землі (атмосфера, гірська порода,

гідрологічні умови, рослини, тварини, мікроорганізми, ґрунт), бо вона (сукупність) має свою тисячоліттями складену специфіку взаємодії (явищ), визначний тип взаємообміну речовин, енергії і відбиває собою внутрішньо суперечливу діалектичну єдність, яка безупинно рухається й розвивається [27, с. 575].

Багато вчених і громадських діячів зробили вагомий внесок у збереження екології як дому (будинку) чи оселі, як ойкумени, що забезпечує надійне існування людей. Серед них відомий американський соціолог Уільям Р. Каттон, який дослідив екологічні причини колапса західної цивілізації [12, с. 256]. У 50-ті роки група вчених у складі Ф. Петрова, Г. Бурдина, Ю. Куражковського, А. Формозова, К. Ефрона вперше поставила питання про комплексне розроблення проблем екологічної політики та про створення відповідного комплексу наук «Загальне природовикористування». У статті професора Г. Дмитренка «Еколюдиноцентризм як фундаментальна основа консолідації нації» (Віче. – 2015. – № 2. – С. 15–17) звертається увага топеліти українського суспільства, по-перше, на «поєднання цінностей людства та природного середовища», по-друге, на «долучення до цього процесу національної системи освіти».

Не можна сказати, що в минулому проблема збереження екології в надійному стані не турбувала офіційні кола країни.

Перша Всесоюзна конференція з проблем соціальної екології відбулась у жовтні 1986 року у Львові. Передусім йшлося про забруднення навколишнього середовища, повітряного басейну й океанів, вичерпання природних ресурсів. Учасники висловили розуміння неадекватності у ставленні суспільства, державних, промислових структур до природи. У 1987 році видання «Наукова думка» опублікувало «Довідник: Біосфера. Екологія. Охорона праці» авторського колективу у складі К. Ситніка, А. Брайона, А. Гордецького. Вже у 1988 році Академія наук затверджує концепцію розвитку екологічних і біосферних досліджень як наукової основи майбутньої Державної екологічної програми країни.

Значний перелік державних законів, постанов, наукових заходів свідчить про безперервну увагу суспільства до екопроблем з початку незалежності України до сьогодні.

Виключно важливим документом, як організаційним підґрунтям побудови перспективного майбутнього країни є Угода про Асоціацію між Україною та Євросоюзом (ратифікована Верховною Радою 16 вересня 2014 року), яка, в свою чергу, послугувала дороговказом для розроблення «Стратегії сталого розвитку «Україна – 2020».

У Стратегії особлива увага приділяється:

- забезпеченню стійкого зростання економіки екологічно невиснажливим способом;
- безпеці життя та здоров'я людини, що неможливо без задовільного стану довкілля і доступу до якісної питної води, безпечних харчових продуктів та промислових товарів.

У першочергових пріоритетах реалізації Стратегії налічують 62 реформи і програми, які в тому чи іншому контексті торкаються вирішення екологопроблем. Серед них:

- «Програма збереження навколишнього природного середовища»;
- «Програма здорового способу життя та довкілля»;
- «Реформа у сфері забезпечення безпечності та якості харчових продуктів» тощо.

Головний ключ Стратегії — *ефективність господарювання*.

Останнім часом найактуальнішою проблемою є загроза зміни клімату. Достойною реакцією на це явище з'явилася рамочна конвенція ООН, яку підписала більшість перших осіб держав планети на Паризькому саміті 12 грудня 2015 року. В Угоді підкреслюється:

- зміни клімату є загальною стурбованістю людства; наслідки кліматичних змін негативно вплинуть на продовольчу безпеку і ліквідацію голоду;
- необхідність забезпечення цілісності усіх екосистем;

- обов'язкова підтримка сталого способу життя разом із раціональною моделлю споживання й виробництва;

- актуальність зниження викидів парникових газів.

Світова політична спільнота визнає, що підвищення опірності та зниження уразливості до змін клімату є ключовою компонентою довготермінового глобального реагування на змінення клімату і пропонує включати екологічні заходи в соціально-економічні та природоохоронні стратегії й дії.

При такій інтенсифікації уваги до екології з боку міжнародних, державних, наукових, громадських ініціатив екологічна безпека не зменшується, погроза існування людини як біологічного виду еволюції природи навіть зростає.

У чому справа?

- Чому людство залишається відносно байдужим до результатів об'єктивного аналізу проблем екологічного змісту. Невже ті загрози, які сховані в безпорадності, в безглуздому використанні надрів землі, в марнотраті її копалин, в штучних змінах довкілля без урахування законів природовідповідальності недостатньо мотивують створення системи захисту екопростору?

- Чому людство не зупиняє навіть «шанс» бути знищеним необмеженими можливостями ядерної, лазерної та інших видів енергії, які досягають міри самопроявлення, поза санкції соціального управління?

- Чому система управління суспільством, яка приділяє високу офіційну увагу екологічній складовій, фактично не має якісних ознак захисту довкілля, збереження «балансу інтересів» природи і соціуму?

Питання «чому» можна продовжувати до нескінченності. Для відповіді «чому?» спробуємо відшукати деякі аргументи. Зазвичай, передусім, посилення йде на суперечності, які потребують свого розв'язання і є маячками, що привертають суспільну увагу. Перелічимо деякі з них. Це суперечності:

- між соціальними і матеріальними формами життя людей, як внутрішнє людське взаємонепорозуміння;
- між підвищеними практичними потребами в управлінні розвитком суспільних процесів і обмеженими теоретичними можливостями науки у пізнанні природно-соціального континууму людської діяльності;
- між прагматичним способом використання природних ресурсів та їх вичерпністю;
- між беззупинним розвитком техніки й технології і неефективністю колективних заходів щодо їх «олюднення» та протидії їх панування.

Потрібно звернути увагу і на інші, не менш значущі обставини.

Ідеться про особливості окремих наукових поглядів і про неузгодженість між ними через відсутність нової екологопарадигми, що має виконувати методологічну, соборну роль. Вітчизняними вченими-екологами аргументовано і цілком слушно вказується на два підходи в розумінні взаємин між людиною і природою, а саме на антропоцентричний і біоцентричний. Перший — антропоцентричний — представлено як технологічний, за яким — центром і метою Всесвіту є людина. За біоцентричним або екоцентричним розвиток людства розглядається як частина еволюції природи, космосу; прогрес людства обмежений екологічними факторами, тобто вимогами підпорядкованості законам природи. Аналізуючи специфічні властивості системи «природа-суспільство», вчені дійшли висновку, що невідповідність «цілей» екологосистемної регуляції і «цілей» господарювання може призвести до деструкції природного утворення. А це означає, що сили природи і сили господарських перетворень за більшої ваговитості останніх у процесі протиборства спочатку «гасять» одне одних, а потім природна складова системи починає руйнуватися.

Отже, між обома підходами немає порозуміння. Об'єктивно виникла потреба у новому, додатковому підході, який коректуватиме погляди, виводячи їх на оптимістичне вирішення екопроблем. По суті, — вважають

вчені, — вже сьогодні людство повинно налаштуватися на «екологічну революцію», яка і є засобом запобігання самознищенню і відновлення рівноваги екологічних систем» [9; 15; 16; 20; 24; 28].

Та й у колі природознавців не завжди порозумляють один одного, абсолютизуючи екологічні знання свого підходу до галузі: аутоекології (екологія організмів та їх популяцій); сінекології (екологія спільнот); археекології (екологія давньої людини); інженерної, ландшафтної екологій тощо. Природознавці часто-густо вивчають проблеми довкілля у відриві від виробничого контексту, хоча ще класики попереджали, що «материнське лоно історії замкнене» в грубо матеріальному виробництві на землі. Природа є джерелом матеріального розвитку суспільства [5; 16].

Питання «чому» змушує нас шукати відповіді й у природі самої людини, яка (природа) створила вищу нервову систему і розвинула нервову систему *Homo sapiens*. Але упродовж нетривалої історії створився парадокс. Сутність його полягає у тому, що науково-технічний прогрес, техноцентризм, пріоритет культури споживання паралізували психічну компоненту людини, яка відповідає за відчуття й усвідомлення того, що людина лише частка природи, одна з гілок пралюдини, якій пощастило вижити і розвинутися завдяки навколишньому природньому балансу, що склався за мільйони років еволюційних процесів на Землі. Сучасну людину все більше охоплює ілюзія повної незалежності і самодостатності, яка орієнтує на перемогу у взаєминах з природою у будь-який спосіб. Це перша причина.

Друга причина нехтування болісними справами природи полягає у тому, що людина постійно відчуває внутрішню напругу, яка відбиває страх перед старістю, хворобами, перед втратою престижу, джерел для життєзабезпечення тощо. У нестабільному, неконсолідованому суспільстві важко зосередити увагу народу на екологічні проблеми. На першому місці в нього жагучі питання елементарного виживання. Навіть у середнього класу бракує ресурсів підтримувати своє соціальне реноме. Та й поняття «соціальна структура суспільства» не має тієї константи, спираючись на яку, можливий

поділ на соціальні спільноти, у кожній з яких є власні системоутворювальні ціннісні орієнтації. Тому очікування екологогуманістичної уваги здебільшого марне без вироблення нової екологічної ідеології.

Управлінському класу суспільства слід пам'ятати, що в людині, як і в інших живих представників фауни, закладено природні геноми, які на варті охорони й розширення ареалу їх розташування, забезпечення недоторканності їх популяцій. За результатами історичного розвитку і упорядкування соціальних відносин вони в основній своїй масі обернулися в рудименти. Але захисні геноми в змозі реанімуватися, якщо в людині відчужуються людські умови існування і вона занурюється в трясовину безпорадності й зубожіння. І те, що учора було як виняток (прояв агресії, ненависті до інакомислення, серійні вбивства тощо), перетворюється в норму, повсякденність. Науковці вважають, що внутрішньо розірване суспільство «поновлює» соціальну несвободу асоціальною свободою [28, с. 255].

Якщо бути відвертими, то слід визнати, що екологія Землі перебуває у форс-мажорному стані. Соціально-екологічні парадигми, що декларувалися на минулих Всесвітніх самітах від Ріо-де-Жанейро (1992 р.) до Парижу (2015 р.), не прискорили перехід управлінської системи на форс-мажорний варіант, спрямований на загострену увагу всього народу, усіх соціальних спільнот, усіх соціальних інститутів, на активізацію інтелектуального і трудового потенціалу задля подолання високого рівня дисгармонії у взаєминах природи і суспільства (людини). Здається, що поняття «управлінська система» є доброю ширмою, за якою ховається посадова некомпетентність, безвідповідальність і байдужість персоналій системи.

Вирішення серйозних проблем потребує серйозних заходів з боку законодавчих і виконавчих органів влади і громадянського суспільства. Для посилення персональної уваги управлінських кадрів до екопроблем необхідно:

- по-перше, в контексті присяги, яку приймає конкретний менеджер після обрання або призначення на конкретну посаду, має бути конкретно для певної посади прописаний об'єкт екологічно орієнтованої роботи, за виконання якого він (ПІБ – підпис) несе персональну відповідальність;

- по-друге, за невиконання екологоорієнтованих персональних обов'язків має бути нормативна система персоніфікованих санкцій (не проти Кабміну або міністерства, а проти Голови або міністра тощо). Суспільну шкоду або матеріальний збиток, який склався, компенсувати не за рахунок держбюджету, а за рахунок власних коштів конкретного чиновника. Кошти зараховувати у фонд підтримки природи. За значні порушення екообв'язків настає адміністративна або кримінальна відповідальність.

Такий підхід підвищить ступінь відповідальності всіх структур управлінської еліти. Він примусить кожну чиновну людину перейти від патріотичної демагогії, в якій ллються «крокодилові сльози» за загибель навколишнього середовища до конкретних патріотичних справ в інтересах раціонального використання природних ресурсів, розвитку екологічних технологій, підтримки сталого балансу всієї екосистеми, а головне, до створення управлінського механізму задля формування у суспільстві культури екологогуманізму.

Такий підхід виключить пусту риторіку управителів країни про те, що треба робити, щоб краще жити. Замість дієвої організації людського фактору задля вирішення гострих питань сьогодення людям малюється солоденьке майбутнє. Це антигуманно, бо принижує національну гідність і слугує відвертим засобом домагання влади. Люди бажають чути, що зараз зроблено кожним керівником в його зоні відповідальності для покращення довкілля, чому не виконано обіцянки, хто конкретно винен не учора, тим паче тридцять років тому, а сьогодні, яке покарання (адміністративне, матеріальне, фінансове, кримінальне) поніс винний, або чому він й досі при владі та за рахунок чого збагачується при тенденції збіднення населення.

Обставини вимагають, щоб принципи екологічного управління, що проголошені на Всесвітньому саміті з екології у 1992 році, були негайно реанімовано і приведено в робочий стан. Це:

- принцип запобігання (орієнтація на екологосоціоекономічну збалансованість усіх рішень);
- принцип винуватця (витрати на усунення шкоди навколишньому середовищу має нести винуватець). Потрібен аудит;
- принцип кооперування (необхідність виваженого співвідношення індивідуальної свободи і суспільних інтересів за участю громади) [9, с. 90].

Вчена спільнота і небайдужа громадськість, які опікуються екологією, наполягають на новій парадигмі, як рятівному засобі, яка просвітить її проблеми новим промінням знань і практичних справ. Здається очевидним, що самоцінністю такої парадигми має бути міцний, омріяний людством «фундамент надії» — гуманізм.

Чи немає розбіжностей у понятті гуманізм, коли ми екстраполюємо його на природу? Справді, гуманізм існує за трьома принципами: «свобода», «рівність», «людяність». Чому б так і не залишити без змін складені обставини? Природу не чіпати, хай сама собі дає ладу, а людина сама собі, не звертаючи уваги на закони розвитку природи. Відповідь вже маємо. Вона дуже сумна. Чому не зробити ситуацію рівноправ'я природи і людини? Якщо надати грубу відповідь, то тому, що не може бути рівності між стихією і розумом, що намагається її стримувати. Затребуваним залишається третій принцип, принцип людяності. *Інакше не може бути*. Таким чином, під екологогуманізмом розуміється екологолюдяність, що рівнозначно людському ставленню до природи.

Найгуманнішим завданням суспільства є збереження унікального витвору природи – людини та умов її надійного існування й розвитку. Тобто саме природи. Благо людини знаходиться у прямій залежності від блага природи. Практика наочно демонструє, що людина цього недостатньо усвідомлює і недостатньо відчуває. Відомий швейцарський зоолог Жан Дерст

констатує: «Мабуть, це лунає парадоксально, але найнасуща сучасна проблема в галузі охорони природи – це захист нашого виду (людини) від нас самих» [15, с. 260].

Акцент на культуру екологогуманізму, на соціально-природну гармонійність повинні мати пріоритет не тільки в наукових трактатах, а й в повсякденній функціональній діяльності усіх соціальних інститутів, у побутовій свідомості кожного мешканця планети. Невипадково принцип гуманоцентризму, закладений в основі переходу суспільства від культури споживання до культури співучасті, є найактуальнішим на європейському освітньому просторі. Європейська асоціація ціннісних орієнтацій акцентує увагу на конструкцію трьох найважливіших, взаємопов'язаних компонентів:

- соціальну потребу у гуманізмі;
- гуманістичне мислення;
- гуманозмістовні вироби, вчинки, дії, правила [24, с. 310].

В екстремальних умовах надмірного навантаження на природу необхідно включення всього населення від малюка до людини похилого віку в процес збереження колиски людського існування. Кожен соціальний інститут має взяти на себе відповідальність за прийняття і реалізацію дієвих мір, спрямованих на перетворення системи поглядів і практичних дій у річище екологогуманізму та гармонії природно-соціальних взаємин.

Відомо, що освіта є багатофункціональним соціальним інститутом. Вона реалізує потреби людини в пізнанні самого себе і навколишнього середовища, формує світогляд, ціннісні орієнтації, всебічні погляди на усі форми існування життя. За допомогою освіти пробуджуються й розвиваються природні задатки людини, спрямовується її творчий потенціал на ту чи іншу діяльність, активізується громадянська значущість особистого фактору і т. ін. Освіта найбільш з інших соціальних інститутів пов'язана з наукою, знаходиться з нею у такій взаємодії, коли важко визначитися, «де курка, а де яйце», наука забезпечує освіту теоретико-методологічним інструментарієм, спроможність якого перевіряється у процесі навчально-

виховної роботи і у фаховій діяльності випускників вищих закладів освіти. Досвід освітньої і виробничої систем є предметом діяльності науковців. Саме на таку освітньо-виробничо-наукову взаємозалежність орієнтують нас погляди А. Моля [17, с. 357–363].

Освіта, стратегічною метою якої є розвиток людини нового покоління, носія культури екологогуманізму, має зосередити увагу на континуумі соціально-екологічних заходів, системоутворювальним фактором яких є **ноосфера**.

Дійсний творець концепції ноосфери В. Вернадський вважав:

- в ноосфері гармонійно інтегруються в єдине ціле природничо-історичні та соціально-гуманістичні тенденції;
- ноосфера пов'язана з виникненням й розвитком людства, яке справляє визначальний вплив на хід земних процесів, глибоко змінюючи планету своєю діяльністю;
- розум, наукова думка та труд людини є величезною геологічною силою, що трансформується в контекст ноосфери як вищої стадії біосфери;
- останнім часом швидко зростає нова форма вільної енергії — біогеохімічної, яка утворює і живить ноосферу. Ця енергія зв'язана з психічною діяльністю організмів;
- поняття ноосфери викликає необхідність детального розроблення, всебічної ресурсної забезпеченості та покрокової реалізації стратегії управління взаєминами суспільства і природи.

За думкою П. Шардена, чим більше соціалізується світ, тим інтенсивніше розвивається колективна пам'ять, як первинна плівка ноосфери, що вже зімкнулася навколо Землі. Ноосфера – це пласти мислення, згусток психічної енергії планетарного значення, духовні скарби людства [2, с. 166; 180].

Наявні дослідження феномену «ноосфери» надають можливість довести, що сутністю її є розумово-почуттєва оболонка біосфери. В ній сконцентрована сукупність протилежних і суперечливих *поглядів* на зміст

соціально-природної гармонійності, а також *артефактів*, як результатів дійсно перетворювальної діяльності людей в царині природи, та *принципів* гуманістичного ставлення людини (суспільства) до природи.

Ноосфера є субстанцією, яка несе відповідальність за все, що існує на планеті Земля, є її берегиною і, разом з тим, управлінською системою процесів використання «дарів» природи. Але саме в ній точиться беззупинна боротьба за пріоритетність ідеалів, теорій, парадигм гуманного спрямування і дисгуманізації. Один з авторів філософії синергії І. Пригожин попереджав, що нині конче актуальним є готовність людини не конфронтувати з природою, а вступати з нею в діалог. «Для цього потрібен новий діалог людини з людиною. Наука і освіта як соціальні інститути мають розвиватися тільки на основі внутрішньої плюралістичності, багатодисциплінарності, демократичності, виключаючи мономодельний підхід до розуміння сутності і змісту ноосфери в подоланні природно-людських протиріч» [20, с. 250–251].

Людина має право одержати від освіти відповіді на питання: яка різниця між нині панівною технокультурою, яка є результатом науково-технічного прогресу, і екологогуманізмом, який є культурою гармонійності соціально-природних взаємин. Як свідчить таблиця, основна відмінність у співвідношенні цілей і засобів їх досягнення.

Таблиця

Співвідношення цілей і засобів техносфери та біосоціальної сфери

Суспільні цінності	Техносфера		Біосоціальна сфера	
	техноцентризм	людиноцентризм	соціогуманізм	еколого-гуманізм
Цілі	НТП	НТП	Гармонізація соціальних відносин	Гармонізація взаємин природи і людини
Засоби досягнення цілей	Людина як виробнича сила	Самодостатня людина	Ресурси техносфери та соціальної синергії	Ресурси ноосфери

В умовах панування техносфери навіть людиноцентризм не є самоцінністю. Творча активність і відданість людини виробництву є лише

засобом досягнення цілей науково-технічного прогресу, засобом збагачення класу роботодавців.

Також потрібно визначитись із сутністю концепції екологогуманізму і відмежувати її від поняття екологолюдиноцентризму. Зміст останнього претендує на зверхність людини над природою, на закріплення і зміцнення її безальтернативної дії в навколишньому просторі, на автентичність (позаприродне незалежне існування). У стратегічних компетентностях про освіту, які окреслені в документах ЮНЕСКО, не має посилання на необхідність навчання людини жити у взаємопорозумінні з природою. Рада Європи сформувала п'ять основних компетентностей, якими намагаються озброїти молодих європейців протягом життя. Серед них у прямій постановці немає жодного акценту на формування культури гармонійності у взаєминах природи і людини.

На відмінність від екологолюдиноцентризму концепція екологогуманізму орієнтує мешканців Землі на гармонійні взаємини. Людина не споживач «дарів» природи, а *співучасник* в їх раціональному використанні, заміщенні, відтворенні, охороні і в збереженні міжсферного балансу. Нова культура не заперечує значущість технокультури. Більш того, вона не має шансів на розвиток без використання і подальшого розвитку науково-технічного прогресу.

Континуум соціоприродного балансу має характеризуватися своєрідним гуманізмом, який виявляє себе насамперед у двох найважливіших факторах (див. рисунок 1). По-перше, у гармонізації соціальних відносин в суспільстві, гарантом чого мають бути ресурси техносфери і соціальної синергії [25, с. 101–119]. По-друге, у гармонізації взаємин природи та людини, гарантом чого є ноосфера, тобто трудова, інтелектуальна, творча діяльність землян у сполученні з гуманно орієнтованим почуттям.

Органічне з'єднання суспільства з природою можливе за принципом оптимізації соціоприродної взаємодії. На такий цивілізаційний шлях звернув увагу Г. Гудожник, додавши, що прогрес в цьому напрямі зв'язаний зі

ступенево-послідовним підпорядкуванням трудової управлінської діяльності «закону відповідності трудової функції, принципам управління і рівню системно-структурної організації довкілля» [7]. Ігнорування закону веде до еколого-кризисних ситуацій.

Для переведення людства з культури безальтернативного природоспоживання до культури соціально-природної співучасті потрібно подолати панування техноструктури, перетворення її в засіб екологосоціального гуманізму. Професор Е. Гірусов пропонує один з інструментів вирішення проблеми за допомогою науково-вірогідного виміру співвідношення суспільних потреб і можливостей. Знайшовши міру насиченості біосфери технікою, міру екологізації технології, міру виробничого використання екосистем, міру заселеності різних зон людьми та інші міри, вважає він, людство стане органічним компонентом природи і почне гармонійний розвиток у становищі ноосфери як цілого [5, с. 119].

Екологічний базис перетворення поглядів на науково-технічну революцію з позиції екологогуманізму широко представлений в освітній системі зарубіжних країн. Зокрема, екологічна освіта у США здійснюється у двох напрямках: екологічному і природоохоронному. В першому – актуальні питання динамічної рівноваги у природі. У другому – проблеми раціонального природокористування, охорони праці, впливу людини на навколишнє середовище [21, с. 73–83].

Вже більше ніж 30 років тому американський соціолог У. Каттон почав проводити курси з гуманітарної екології в університетах Нової Зеландії і США. Він запевняв: «озброївшись новою парадигмою, ми усвідомимо дійсні причини того, що діється. У нас є шанс стримати хвилю дегуманізації», але потрібно відмовитися від позиції *Homo colossus* і повернутися до позиції *Homo sapiens* [12, с. 208; 213].

У нашій системі освіти багато років існують навчальні програми з охорони природи, життєзабезпечення людини, з проблем сталого розвитку тощо. Цілеспрямовані дії педагогічного персоналу з виховання в учнів

екологічної культури переконливо подані у вітчизняних публікаціях. В одній з них акцент зроблений на:

- комплексний підхід до вивчення навколишнього середовища за використанням міжпредметних зв'язків;
- участь в організації безпосередньої практичної діяльності у довіллі з охорони природи та поліпшення навчальної та суспільно-корисної праці;
- позитивний вплив освітян на виховний процес власним прикладом дбайливого та економічного ставлення до навколишнього середовища;
- єдність дій педагогічних і учнівських колективів на основі здоров'язбережувального та краєзнавчого принципів організації навчально-пізнавального процесу з урахуванням екологічних особливостей регіону тощо [6, с. 10–11].

Учені-екологи В. Шевчук, Ю. Саталкін та інші виходять з чітких позицій щодо методологічних засад підготовки управлінського персоналу організацій, які відповідають триєдності цілей:

- екологічна освіта як формальна, так і неформальна, є безперервним процесом одержання оновленого екологічного знання;
- система знань з екології має охоплювати природничі, ноосферні, наукові, етичні та соціальні аспекти;
- результатом екологонавчання повинні бути розробки й атестації індивідуальних проектів, програм екологізації і відповідних сфер діяльності, досягнення екологічного ефекту в процесі підготовки та ухвалення рішень [9, с. 149].

Деякі елементи нової культури спостерігаються в екологічному менеджменті як новому типі управління, принципово орієнтованого на формування й розвиток екологічного виробництва і екологічної культури життєдіяльності людини. Це тип управління «побудований на соціально-економічному і соціально-психологічному мотивуванні гармонії взаємин людини з природою». З метою упровадження в життя еколого орієнтованої культури пропонується:

- створення соціально активних груп, які освоюють форми поведінки, засновані на етиці, повазі до життя, на розумному обмеженні споживання;
- введення відповідних курсів у вищих навчальних закладах;
- розроблення програм з питань екологокультури у системі пререпідготовки службовців усіх рівнів;
- запровадження наукових досліджень з найактуальніших проблем екоуправління;
- залучення масмедіа до систематичного висвітлення проблем сталого розвитку [14, с. 163; 227–228].

На жаль, спостерігається об'єктне, а не предметне знання про сутність культури екологогуманізму. Об'єктів мислення людини безкінечна множина. Предметів підвищеної уваги – обмежена кількість. Знання предмета потребує проникнення в його сутність, хоча б в елементарні уявлення про категорії, поняття, за якими створюється його зміст, надається статус самодостатності і суб'єктності у взаєминах з іншими предметами.

Якщо оберемо як «фундамент надії» екологогуманізм, то маємо розробити спеціальну навчальну програму, зміст якої розкриється (орієнтовно) в тематичній системності:

- джерела суперечностей у взаєминах природи і суспільства;
- людина – продукт еволюційного розвитку природи;
- розумово-почуттєва єдність пізнання природи;
- ноосфера – матір природо-соціальної гармонії;
- сутність і зміст екологогуманізму;
- технокультура й екологогуманістична культура: єдність і протилежність.

Подібні програми мають допомогти освітянам перейти від педагогіки управління виживанням до педагогіки управління процесом актуалізації екосвідомості й екопочуттів учнів як складових культури екологолюдяності. Це – по-перше. По-друге, допоможуть у створенні цілісного екологічного світогляду за моделлю «природа – людина – суспільство», у розвитку якості

особистості як феномену взаємин природного і соціального. По-третє, допоможуть у з'єднанні почуттєвого й усвідомленого сприйняття довкілля від поодинокого (берізка, кішка та ін.) до загального (флора, фауна тощо), бо без почуттєвої форми пізнання (сенсуалізму) неможливий перехід до об'єктивної оцінки навколишнього середовища, тобто розумового сприйняття світу (раціоналізму).

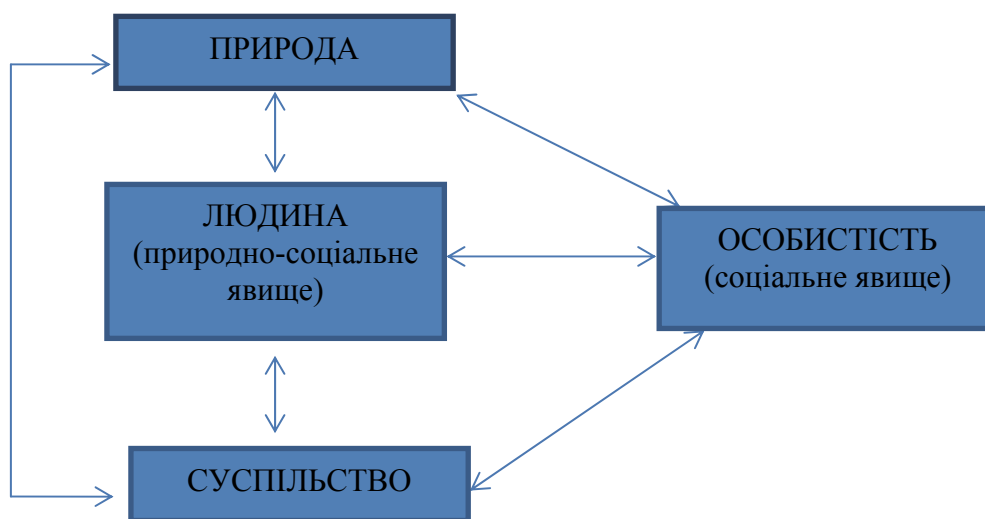

Рис. Трифакторний вимір сутності людини

В освітніх програмах з «екогуманістичної культури» акцент має робитися на трифакторний вимір історичної сутності людини. Першим фактором є природна (біофізіологічна) складова. Все починається за результатами біофізіологічних акцій, «трусами» яких створюється новий біофізіологічний продукт – дитина. Упродовж життя людина знаходиться під впливом таких природних феноменів, як безумовні рефлекси, гормональна і геномна системи, а також під впливом власної інтуїції (яка здобувається з несвідомо накопиченого, неартикульованого досвіду) і афективних вчинків. Другим фактором є соціальна складова, яка теж має два прояви. По-перше, соціальне мислення, що відображає критерії ціннісних орієнтацій, визначених об'єктивними соціальними інтересами та потребами. По-друге, це — система соціальних дій і взаємодій людини як практичне втілення в життя інтересів-потреб і очікувань з боку соціальних спільнот. Третім

фактором є біосоціальна складова, тобто цілісна субстанція «людина-особистість», повноцінне «Я». Це сплав природно-соціального, імперативом життєдіяльності якого є світогляд. Активний прояв світогляду є основою енергоозброєності інтелектуальної сфери планети. Різнобічність поглядів і практичних дій, спрямованих на розв'язання екологічних проблем ойкумени людського існування, є квантовим потенціалом гармонійних взаємин природи і суспільства.

Пріоритетними ознаками людини (*Homo*) як вищого витвору природи і дійсного суб'єкта ноосфери є:

- свідомість (*sapiense*);
- всебічна освіченість (*science*);
- відповідальність (*responcible*);
- любов до природи (*amans*);
- гідність (*meritorioris*) – вартє нагороди [26; 6].

Вказані якості закріплюють надію на те, що в суспільстві запанують соціально-гуманістичні тенденції в гармонії з природно-історичними. Але майбутнє, казав В. Маяковський, не прийде само, якщо не вживатимемо заходів.

Нині освіті надається історичний шанс започаткувати формування мислення, що знижує панування техноструктури як пріоритетної цільової установки суспільства і підсилює створення системи аргументів для вживання гуманістичної культури. У вирішенні актуальних проблем екології ми робимо ставку на свідомість, на інтелектуальну діяльність людей. Загальна освіта, головним чином, займається розвитком розуму. В цьому процесі важливо, щоб були задіяні усі його види. Послідовник Аристотеля арабський філософ А. Кінді ще у восьмому столітті пропонував звернути увагу на чотири види розуму: актуальне, потенційне, набуте і проявлене [28, с. 255). Аналізуючи стан занурення розуму народу в екологічну проблематику, можна зробити невтішний висновок, що він у більшості мешканців землі характеризується такими видами, як «потенційне» і

«набуते». Тобто в матриці свідомості термін «екологогуманізм» є, але без таких складників, як «актуальність» та «імператив діяльності». Потенційне і набуते знання пасивні доти, доки вони не потрапили в розряд тих, хто керує актуальністю і фактичною проявленістю.

У свідомості людини потрібно закріпити *аксіому* про те, що виникнення і продовження життя лідських істот є виключною «заслугою» природи.

Для більш повного уявлення про «кровну» єдність природи і людини не зайве прислухатися до думки християнських богословів. З біблійного погляду людина, як і інші живі тварі, є творінням господнім. На підставі такого погляду ми вправі гадати, що людина є продуктом природи, тобто її дитиною, а природа — матір'ю людини. Оточення, в якому йшов і зараз іде процес розвитку людини, є її колискою. Звідси висновок: щоб колиска була комфортною, відповідала інтересам, ціннісним орієнтаціям людей, треба докласти зусилля, розум, любов для підтримки в неї надійних умов, для попередження шкідливих, хаотичних дій, вчинків, які травмують природу-матір, протидіють законам її існування, які створюють передумови для природних «стресів», регіональних і всесвітніх природних «інфарктів».

Аксіоматичні погляди, що не потребують доведення і є сталими констатами життєвих принципів, затверджуються в інтуїтивно-пізнавальній системі людини на засадах засвоєння минулого досвіду. Людська гординя, ігноруючи умови природи, потерпає поразку. До речі, у навчальному процесі нерідко йде посилення на сім див світу, які покликані демонструвати безмежні можливості людини в створенні унікальних витворів архітектури і скульптури без «узгодження» з природою. Однак, не акцентується увага учнів на тому, що шість з них (окрім єгипетських пірамід) давно не існують. Першим через 60 років з моменту споруди був зруйнований величний Колос на острові Родос.

На формування аксіоматичного знання про життєву значущість гармонійних взаємин з природою позитивно впливає досвід та ідеологія

деяких народів. Прикладом є тайська ідеологія «санука» (радощі життя), японська філософія «будо», яка вчить людину осягати свої внутрішні спонукання і завдяки різнобічним справам удосконалювати їх та ін.

Освіта як унікальне явище побудована на визначних принципах, серед яких виділяються «науковість», «простота». Їх використання потребує органічності, злиття. Практика доводить, що нерідко органіка порушується на користь науковості (одна з причин низької успішності учнів). У цьому випадку спробуємо акцентувати увагу на простоту розуміння гармонії. В побутовій свідомості гармонія асоціюється з поняттям «ми». Діти ще у ранньому віці на підсвідомому рівні чітко уявляють свою належність до родини завдяки відносинам двох складових «Я» + «вони» (батьки), — і у підсумки «ми» (родина). В «ми» закладена унікальна синергетична сила єдності, за якою дитя відчуває впевненість, захищеність, яка збагачує енергетичний потенціал і забезпечує досягнення успіхів у житті кожної із складових («я» – «він» – «вона» – «вони»).

Особлива ставка на фактор «ми» конче необхідна у формуванні в суспільстві екологогуманістичної культури. Ідеться не про ідентичність природи і людини, а про зберігальний і розвивальний синергетичний потенціал, що однаковою мірою посилює життєву стійкість кожної сторони, про «взаєморозуміння» і «взаємодопомогу» в існуванні і розвитку «Я» (людина, суспільство) та «воно» (природне оточення). Гармонійність «ми» підживлюється обома «суб'єктами» взаємин.

Ф. Енгельс, Дж. Хакслі та інші дослідники навколишнього середовища розглядали природу як суб'єкт еволюції і вважали, що тільки в людині природа усвідомлює саму себе [10, с. 357]. Отже, природа не приховує свої надра від людей, за власним бажанням не змінює потрібну людині структуру і чистоту повітря, продовжує еволюційні процеси флори і фауни, які прикрашають Землю, створює відродний настрій від спілкування із зоряним небом, красою гірських і лісних масивів, живильною прохолодою водних басейнів та річок.

У свою чергу, «людина і тільки вона єдина – остання за часом виникнення, найновіший, найскладніший, найрадужніший, багатокмірний з послідовних пластів життя» є справжнім продуктом природи і суб'єктом взаємодії з нею [4, с. 179]. Людина як суб'єкт культури екологогармонійності розробляє і реалізує природозберігальні, рекреаційні (відновлювальні) та заміщувальні технології, дбайливо ставиться до використання природних багатств, намагається підтримувати довкілля відповідно до законів еволюційного розвитку.

У поняття «ми», по-перше, включена об'єктивна субстанція, але розумна, із свідомо упорядкованим життям, з перспективними поглядами та штучно створеними ресурсами, за якими досягає визначних цілей. До об'єктивного належить все те, що «створюється людством, — гадає Т. Ойзерман, — тобто перетворюється у нові умови людської діяльності» [8, с. 64]. Навіть продовження людського існування залежить від категорії «ми» (бабуся + донька + онука) як відбиття біологічної здатності. Достатньо нагадати, що материнська яйцеклітина онуки, заради якої з'являються нові покоління, вперше формується у попередньому, а саме бабусиному лоні і передається як спадок. Закони взаємодії вказаних субстанцій проявляють себе як в навколишньому, так і у внутрішньому людському середовищах як очікувані, так і непередбачені фактори. Той чи інший результат залежить від ступеня наукового проникнення в сутнісну природу їх взаємодії, від ступеня освіченості і готовності людських спільнот до адекватного сприйняття чи адекватної, своєчасної, результативної протидії їх негативним наслідкам. Інтелект, яким людина нерідко пишається, на 70% забезпечується генетичною здатністю. «Я» тяжіє до розладу, «ми» — до гармонії, до ладу між людьми. Поняття «ми» є суперсуб'єктом у контексті функціонування ноосфери. Сутність «ми» в нашому розумінні не має нічого спільного з фантастичними антиутопіями.

До людських факторів ноосфери, що позитивно впливають на екологію, належать ті, які «хворіють» знаннями про взаємодію природи і

суспільства, а також гарячим серцем, інтуїтивним бажанням бути в ладу з довкіллям, емоційним сприйняттям середовища мешкання, проблем Землі, бо іншої пристані, іншого «лежбища», іншої матері, яка породила людину, немає. Закоханість людини до навколишнього середовища, за думкою Платона, породжує не приводи доброчинності, а саму доброчинність [19, с. 143).

Українські філософи І. Вишенський, Г. Сковорода, П. Юркевич у свій час звертали увагу на ментальні особливості західного і східного богослов'я: там спрямування розуму до істини завдяки логічному зціпленню понять, у нас спрямування почуттів до моральних поглядів, через серце до категоричного імперативу, головним показником якого є обов'язок. Вочевидь, актуалізація знання про екологічні проблеми в змозі створити інтенційну ситуацію, за якою людині відкривається таке, що не дає їй вести байдужій спосіб життя, а самодостатнім стає обов'язок — за долю людства, за створення гармонії у взаємосприятливості природи і людини. «Людина повинна» означає, що бути людиною — це робити те, що не закладене природою, але рятує її. Дійсна людина — це *Homo amans* — людина, яка любить. «Любов – величезний підсилювач сприйняття» обставин, явищ, фактів [1, с. 35; 330]. Справжнім художнім твором, – казав відомий митець І. Левітан, – може бути тільки той, що сповнений любов'ю до природи.

Любов до природи в окремих людських особинах виявляє себе у «гіперлюбіві», збоченні, яке не стосується екологогуманізму. У любовно-соціальной драмі французького письменника К. Оно-Ди-Біо «Провалля» («Бездна») створено образ жінки, яка перейнялася екологічною проблемою до патологічності, не просто взявши опіку над самцем акули, а й офіційно всиновила його [1]. Такою патологією страждає дехто з наших громадян. «Наївшись» достатком, милуються своїми улюбленцями не у зоопарках, розплідниках, заповідних зонах тощо, а в окремих кімнатах, будинках з обслуговувальним персоналом, виділяють на їх утримання мільйони гривень.

Основи екологогуманістичної культури мають закладатися з дитячого віку. Нині діти часто-густо одержують від батьків, деякою мірою — від вихователів дошкільних закладів культуру байдужого споглядання і безвідповідального споживання «дарів» природи. Наочно це спостерігається в процесі так званих оздоровчих прогулянок дитячих груп у ландшафтних парках, виходу сімей на лісні галявини, рекреаційні зони і т. ін. Нерідко такі акції озброюють дітей досвідом ворожого ставлення до природи (замість збирання в лісі сухих гілок для вогнища, стинають живі дерева, замість того, щоб сміття збирати у сміттєзбірник, його залишають на місці «кайфування» і такі подібні вчинки).

Екологогуманістична культура передбачає інший підхід.

У процесі прогулянок або відпочинку на березі річки, у лісі, ландшафтних скверах і парках дорослі ведуть розмову про велич природи, про те, яким чином саме в цих місцях легко дихати, корисно відпочивати, чому тут людина одержує заряд бадьорості, здоров'я. Для малюка високо інтелектуальна розмова мало чого варта. Тому дорослі до розмов додають приклади: як ручками лагідно погладити листя чи гілочки дерева, висловити подяку квіточці, річці, пташині, що кружляє над головою. Навчають дитину практичному виголошенню радості від спілкування з фауною і флорою. У дитячому садочку вихователь зобов'язаний кожній дитині без винятку допомогти висловити захоплення навколишніми «суб'єктами» природи. Так можуть закладатися кванти любові до природи, які згодом створюють особистість прибічником екологогуманістичної культури.

У навчально-виховній роботі в закладах освіти змінити акценти, перейти від умов-мінорів до умов – мажорних перспектив, від нагнітання безвихідності, беспорядності, страху до формування упевненості в тому, що навіть дитина має можливості для порозуміння з природою. Перейти від споглядального, псевдотеоретизованого підходу при розмові про недоліки у розвитку довкілля до дієво-почуттєвого, до особистої зацікавленості у

створенні зелених зон, квітників навколо будинків, шкіл, медичних закладів, у поновленні зеленими насадженнями скверів, парків відпочинку тощо.

Освітній інструментарій має індукувати свідомість учнів на адекватну поведінку. У системі «знання – вміння – навички» ставку здебільшого робити на останній компонент, на практичну реалізацію екознань та ековмінь. Надзвичайно потрібні дієві студентські групи «друзів природи», «співробітників довкілля», «цілителів природи» та їм подібні. Матиме актуальний характер організовані дитячо-підліткові та студентські загони з попередження хуліганських протиприродних дій, проявів екологічного безкультур'я, які завдають шкоди прибудинковим, пришкільним, парковим деревам, чагарникам, квітковим клумбам тощо.

Така безпосередня екологогуманістична діяльність повинна відповідно оцінюватися громадою із залученням масмедіа, з демонстрацією на фотовітринах, у кінострічках, пропагуватися на загальношкільних, вузівських зборах, на батьківських зборах. Особливої уваги заслуговуватиме діяльність екологоактивістів, працівників освіти, що спрямована на залучення в екологогуртки максимальної частини учнів. Необхідна виключна увага до порушників громадського порядку, до тих, хто зухвало ігнорує повагу до роботи активістів. З цією метою можна реанімувати, удосконаливши сучасністю, методи А. Макаренка, за якими розбещена «шпана» перетворювалася в соціалізовану спільноту.

Мабуть, і державній екологічній службі час «засвітитися» щодо відданості природі. Наприклад, разом з Міністерством освіти і науки, а також і сім'ї, розробити кольорові буклети екологогуманістичного змісту і розповсюджувати їх серед батьків, працівників освіти від дошкільних до вищих навчальних закладів. Буклети як екологогуманістичні дороговкази розповсюджувати на курсах молодих батьків, на шкільних батьківських зборах, серед персоналу виробничих і громадських організацій.

Відчуватиметься, що «льод зрушився», якщо є оптимістичні погляди колег. «Наразі гуманістичне мислення набирає своєї ваги, – пише Н. Чепурна,

– і стає узагальненою системою поглядів, переконань й ідеалів учителя ХХІ століття» [29, с. 17–19). Дай Боже, щоб в обіг цього мислення увійшла екологічна складова.

Висновки

1. Настав час перебудови взаємозв'язку природи і суспільства на пріоритет екологогуманізму, надійним засобом існування й розвитку якого буде техносфера та морально-етично переорієнтований науково-технічний прогрес.

2. Законодавчо-нормативні акти та принципи екологічного менеджменту мають актуалізувати відповідальність персоналій управлінської системи за стан довкілля, за природновідповідність господарської діяльності громадян країни.

3. Культура екологоцентризму потребує широко розвинутої і науково-методологічно забезпеченої мережі екологічного лікбезу для усіх мешканців України.

4. Система освіти покликана розвивати якості особистості, що збагачують ноосферу і здійснюють визначальний вплив на хід земних процесів, глибоко змінюючи планету, та сприяють гармонійності у взаєминах природи і людини.

ЛІТЕРАТУРА

1. Бездна. — М. : Фантом Пресс, 2014.
2. Вернадский В. И. Научная мысль как планетарное явление / В. И. Вернадский. — М. : Наука, 1991. — 271 с.
3. Вернер Линд. Энциклопедия боевых искусств / Линд Вернер ; пер. с нем. А. В. Волкова. — М. : Астрель, 2007. — С. 107.
4. Гайнріх А. Екологія: dtv – Altras / А. Гайнріх, М. Гергт ; пер. з 4-го нім. вид. — К. : Знання ; Прес, 2001. — С. 158–220.
5. Гиросов Э. В. Система «общество – природа» / Э. В. Гиросов. — М., 1976.
6. Горяна Л. Основи екології у початковій школі: навч.-метод. посіб. / Л. Горяна, Т. Белоусова. — Черкаси, 2014. — С. 10–11.
7. Гудожник Г. С. Научно-техническая революция и экологический кризис / Г. С. Гудожник. — М., 1975.
8. Диалектика объективного и субъективного в историческом процессе и социальном познании : сб. ст. — Л., 1986. — С. 64.

9. Екологічне управління: підручник / В. Я. Шевчук, Ю. М. Саталкін, Г. О. Білявський [та ін.]. — К. : Либідь, 2004.
10. Энгельс В. Диалектика природы / К. Маркс, Ф. Энгельс // Сочинения. — Т. 20.
11. Замятин Е. Мы: избранное / Е. Замятин. — М. : Правда, 1989.
12. Каттон У. Р. Конец техноутопии / У. Р. Каттон. — К. : Эко-Право, 2006.
13. Комаров В. Д. Социальная экология: философские аспекты / В. Д. Комаров. — Л. : Наука, 1990.
14. Лук'янихін В. О. Екологічний менеджмент у системі управління збалансованим розвитком / В. О. Лук'янихін. — Суми : Університетська книга, 2002.
15. Макаров Л. С. Практическая социология: учеб. пособие / Л. С. Макаров, В. И. Круковер. — М. : Гамма Пресс, 2003.
16. Маркс К. Святое семейство / К. Маркс, Ф. Энгельс // сочинения. — 2-е изд. — Т. 2. — С. 16.
17. Моль А. Социодинамика культуры / А. Моль ; пер. с фр. — М. : Прогресс, 1973.
18. Очерки по истории экологии. — М., 1970.
19. Платон. Философия любви: сочинения / Платон ; под ред. Д. П. Горского. — М., 1990. — Т. 2, ч. 1.
20. Пригожин И. Р. Порядок из хаоса. Новый диалог человека с природой / И. Р. Пригожин, И. Стенгерс. — М., 1986.
21. Рудишин С. Д. Біологічна підготовка майбутніх екологів: теорія і практика: монографія / С. Д. Рудишин. — Вінниця : Темпус, 2009.
22. Современная западная философия: словарь. — М. : Политиздат, 1991.
23. Словарь атеиста. — М., 1964.
24. Солодков В. Т. Система соціально-культурних ресурсів педкадрів навчальних закладів післядипломної освіти / В. Т. Солодков // Теорія і практика підготовки науково-педагогічних кадрів в Україні: зб. наук. пр. : НАПН України, Ун-т менедж. освіти. — К., 2015. — С. 310.
25. Солодков В. Т. Європейський простір вищої освіти як соціальний інститут / В. Т. Солодков // Сіверянський літопис. — 2008. — № 2. — С. 111–119.
26. Солодков В. Т. Еліта суспільства як об'єкт і предмет соціального інституту освіти / В. Т. Солодков // Післядипломна освіта в Україні. — 2015. — № 2. — С. 18.
27. Сукачев В. Н. Структура биогеоценозов и их динамика / В. Н. Сукачев // Структура и формы материи. — М., 1976.
28. Философский энциклопедический словарь. — М., 1983. — С. 225.
29. Чепурна Н. Гуманне мислення – основа педагогічного майбутнього / Н. Чепурна // Педагогічний вісник. — 2012. — № 1.